

М. ПОДЖАРСЬКИЙ

КОНФЛІКТ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Після подій 11 вересня 2001 року у світі заговорили про прийдешню війну цивілізацій. Що ж нас очікує у XXI столітті — всесвітня катастрофа? Черговий «кінець світу»? Чи ми просто вступаємо у новий, закономірний етап розвитку Людства?

Частина 1

Нове тисячоліття не принесло людям такого жаданого відпочинку. Теракти у Нью-Йорку, війна у Палестині і Чечні, відродження правих у Європі та активізація фашизму в Росії — це тільки ті найгучніші події, які не сходять зі шпальт мас-медіа. Тероризм, котрий ще недавно був екзотичною формою політичної боротьби, став рядовим засобом ведення війни. Самогубство з крайньої форми поведінки перетворилося на дуже ефективну зброю. Здається, що через сучасний світ проходить невидима лінія фронту, яка розділяє цілі цивілізації. Що криється за всім цим? Наближення краху Людства чи черговий прояв боротьби за виживання виду *Homo sapiens*?

Універсальної теорії, за допомогою якої можна однозначно охарактеризувати природу глобальних суспільних процесів і одержати точний прогноз їхнього розвитку, очевидно, не існує. Людська поведінка складна і багатогранна. Вона мотивується різнорідними і часто суперечливими матеріальними і духовними чинниками. Розробити суто раціоналістичну теорію тут дуже складно, навіть якщо не враховувати духовні причини, не применшуючи при цьому їхньої значущості. Але до такого аналізу можна наблизитися шляхом синтезу знань, отриманих різними науками, у тому числі й тими, які, на перший погляд, до соціальних процесів не мають прямого відношення.

Одна з них — термодинаміка відкритих систем. Нагадаємо, що далекими від термодинамічної рівноваги відкритими енергоперетворюючими системами вважають ті, які обмінюються з навколишнім середовищем речовиною, енергією та інформацією. До них же належать усі живі об'єкти, у тому числі й люди. Вони здатні до необоротної мимовільної еволюції, спрямованої на підвищення впорядкованості. Останнє проявляється у зростанні потоку енергії, яка проходить через них, за рахунок скорочення її втрат — зменшення утворення надлишкової ентропії. Коли система перебуває у певному стійкому стаціонарному стані, її еволюційний розвиток полягає у плавному зростанні цього потоку енергії. Згодом структурні особливості системи стають перешкодою для його подальшого збільшення. У результаті система втрачає стійкість — перестає бути міцно «прив'язаною» до свого стану і може легко перейти у новий під впливом навіть незначних випадкових подій. Найімовірніше, новий стаціонарний стан системи буде впорядкованішим, ніж попередній. Інакше вона може зазнати руйнації. Перетворення, що відбуваються під час зміни станів, — основа для наступного акту зміни станів. Відкрита система сама створює умови для своєї подальшої еволюції.

Сказане справедливе і для живих організмів та їхніх систем. Енергія надходить у тваринні угруповання з навколишнього середовища у вигляді низькоентропійних продуктів харчування і повертається у нього ж у вигляді високоентропійного тепла дисипації біохімічних процесів. Збільшення потоку енергії досягається як внаслідок зростання

чисельності угруповання, так і за рахунок оптимізації її перетворення — еволюційного пристосування до умов існування. У людських спільнотах це може відбуватися по-іншому — виключно за рахунок удосконалення засобів впливу на середовище проживання. Причому темпи цього вдосконалення набагато перевищують швидкість біологічної еволюції.

Одна з головних причин, що спонукає систему організмів змінити свій стан, — дефіцит ресурсів середовища проживання, спричинений також їх власною діяльністю. Зростання навантаження на середовище рано чи пізно призводить до вичерпання його природних ресурсів, через що збільшуються витрати енергії на боротьбу за виживання. Це зумовлює втрату системою стійкості і, зрештою, або її руйнацію, або перехід у новий стан, більш адаптований до умов, що склалися. З позиції термодинаміки історія людства виглядає як необоротний мимовільний процес сукупної еволюції людських спільнот, розміри і структура котрих, а також характер відношень між ними вирішальною мірою залежать від абіотичних чинників¹. Тому те, що відбувається з великими масами людей, із їхніми спільнотами, визначається об'єктивними закономірностями перебігу цього процесу і мало залежить від волі окремих особистостей або угруповань.

«Стартові умови» XXI століття. До початку третього тисячоліття людина як найуспішніший на планеті вид встановила свій контроль над значною частиною земної біосфери. Картина світу в найближчі десятиліття складатиметься, найімовірніше, під впливом чинників, пов'язаних із цією обставиною. Ось деякі з них.

По-перше, чисельність людства продовжує зростати. Проте сам характер зростання змінився. Тепер воно відбувається тільки за рахунок найбідніших країн. Що ж до благополучних, то вони здійснили демографічний перехід — у них зменшилася смертність, збільшилася тривалість життя і, найголовніше, впала народжуваність.

По-друге, сфери територіальних інтересів окремих людських спільнот зімкнулися. Ділянок суші, скільки-небудь придатних до господарської діяльності і не залучених до неї, не залишилося. Старі перешкоди — відстані, географічні перепони — внаслідок розвитку транспорту і засобів зв'язку стали малоістотними. Військово-політична функція державних кордонів замінилася адміністративною. Переміщення через них великої кількості людей значно полегшилося. Світ став відкритим.

По-третє, розвиток наукоємних технологій, зниження енерго- і металоємності продукції, підвищені вимоги до екологічної безпеки зумовили корінні зміни у технологічній і географічній структурі промислового виробництва. Розвинені країни зосередилися на виготовленні наукоємної продукції, на розвитку «чистих» виробництв. Уся «брудна», чорнова робота перемістилася у бідні країни з дешевою робочою силою і низькими вимогами щодо екологічної безпеки.

По-четверте, інтенсивне сільське господарство зробило розвинені країни незалежними від умов навколишнього середовища. Водночас малоефективні споживацькі господарства більшості країн Азії, Африки, Латинської Америки не тільки не можуть прогодувати своє населення, яке неухильно зростає, а й залишаються залежними від примх клімату, природних катастроф.

По-п'яте, різні людські цивілізації, котрі раніше розвивалися відокремлено, тепер пов'язані так тісно, як ніколи раніше. Масова міграція з бідних країн у багаті, яка має характер нового Великого переселення народів, призвела до того, що території проживання європейців заповнили вихідці зі слабозрозумітих країн. Зосередження різноманітних

людських мас на обмежених територіях промислових регіонів країн Європи та Північної Америки створює умови для підвищеної конфліктності, викликаної не стільки конкуренцією, скільки розходженням ціннісних систем.

Це далеко не повна картина «поточного моменту». Спробуймо ж з'ясувати, яких форм за цих умов набула боротьба Людини розумної за виживання.

Виживання. Живі істоти та їхні угруповання, будучи відкритими енергоперетворюючими системами, здатні до самоорганізації — підтримки і підвищення власної впорядкованості. На відміну від неживих систем, їм не потрібно навіщо-то долати весь еволюційний шлях до впорядкованого стану. Інформація про нього не просто вже існує — вона записана. Біологічна інформація записана в генах, небіологічна — у пам'яті, книгах, у тій сукупності матеріальних і духовних цінностей, які називають культурою. Нове покоління починає життя з відтворення запису. Сума таких записів — інформаційний фонд спільноти. Причому, кожен її член є не тільки «користувачем» інформації, а й «одиницею зберігання», оскільки зберігає в собі передусім гени, а, крім того, знання, навички, досвід, ідеї, цінності. Поки існує цей фонд — існує і спільнота. *Її виживання означає зберігання власного інформаційного фонду.* Прагнення до цього можна вважати фундаментом поведінки спільноти загалом і кожного її члена зокрема.

Людина являє собою нерозривну єдність біологічного і соціального. Незалежно від своєї волі та інтелектуального рівня вона змушена задовольняти потреби ссавця, у тілі якого існує. А отже, її поведінка спирається на той самий фундамент.

Здебільшого людина підтримує свою впорядкованість за рахунок мимовільного прагнення до станів із мінімальним утворенням надлишкової ентропії (поток високоентропійного тепла, спрямованого в навколишнє середовище). Це відповідає мінімальній теплопродукції організму — побічному результату фізичної активності та фізіологічних процесів. Простіше кажучи, люди, як і всі живі організми, воліють діяти з мінімальним напруженням сил. Це положення і буде відправним пунктом подальших міркувань.

Якщо умови існування потребують від людини підвищених енергозатрат, то вона прагнуче так змінити свої стосунки з навколишнім середовищем (або саме середовище), щоб їх скоротити. Здається парадоксальним, але людина спроможна витратити силу-силенну енергії на пошук засобів, які б дали змогу її не витратити. Причому, це природна риса поведінки, властива всім людям як біологічним істотам. Підвищення енергозатрат незначної частини спільноти згодом окуплюється за рахунок загального їх зниження на рівні всього співтовариства.

Така економія енергозатрат властива і цілісній людській спільноті як відкритій системі взаємодіючих організмів. Незалежно від того, усвідомлюють це її члени чи ні, спільнота здатна до самоорганізації: вона сама, керуючись внутрішніми стимулами, може змінювати свій склад, структуру, стосунки із середовищем проживання адекватно змінам умов існування так, щоб енергозатрати її членів залишалися, по можливості, мінімальними.

Якщо зібрати в одному місці групу незнайомих людей, то через якийсь час у ній, сама собою, без якихось директив іззовні, виникне соціальна структура — виділяться лідери, розподіляться ієрархічні ранги. Члени групи встановлюватимуть стосунки один з одним і, зрештою, організують її так, щоб раціонально використовувати енергію, необхідну для спільного існування в даному середовищі. Якщо для цього доведеться змінити розмір групи — когось із неї виключити або, навпаки, прийняти, — це буде зроблено. Водночас група забезпечуватиме власне існування, налагоджуючи стосунки з довкіллям.

Стратегії. Здатність до самоорганізації реалізується у вигляді відповідних стратегій — як для окремого індивідуума, так і для спільноти в цілому. Виживання окремого індивідуума означає збереження його інформаційного внеску до інформаційного фонду спільноти. Для цього існують стратегії, які реалізуються мимовільно, несвідомо. По-перше, індивідуум прагне забезпечити власну життєдіяльність, щоб зберегти свої гени, — добуває їжу, знаходить тепло, захищається від ворогів. По-друге, оскільки будь-який багатоклітинний організм смертний, то він прагне залишити нащадків і, таким чином, у них зберегти свої гени. По-третє, індивідуум всіляко сприяє виживанню родичів, які є, хоча б частково, носіями тих самих генів, що і він.

З цього випливають заборони на вбивство і самогубство. Проте перша слабшає зі зменшення частки родинних генів у протилежної сторони. А друга не поширюється на ситуації загрози виживанню родичів, коли єдиним засобом їхнього порятунку, на думку індивідуума, є його смерть. Це може здатися дивним, але самогубство у деяких ситуаціях є не аномалією, а актом, цілком природним для живої істоти, одним із біологічних інструментів виживання. Диктаторські режими навіюють своїм підданам змалечку думку про те, що віддати життя за батьківщину (віру, ідею, керманіча) — вершина людського духу. Насправді, обв'язатися вибухівкою і підірвати себе серед ворогів — вчинок скоріш звіриний, ніж людський. Для людини природним є прагнення перемогти, залишившись живою. А ще краще — взагалі не воювати, домовитися мирно.

Таким чином, поведінка людей і тварин спирається на загальний біологічний фундамент. Але тоді в чому ж між ними різниця? Людина, на відміну від тварин, забезпечує своє існування за рахунок колективної праці, використовуючи штучні знаряддя. При цьому вона робить те, на що тварини не здатні, — створює елементи *нової реальності*: матеріальні об'єкти, ідеї, соціальні інститути. Всього цього до появи людини в Природі не існувало. Створення нової реальності стало можливим завдяки масштабності і розмаїтості небіологічної частини інформаційного фонду людських спільнот.

Закріплене в генах прагнення до пошуку й обміну інформацією, до створення елементів нової реальності можна вважати властивою тільки людині стратегією виживання. Вона сприяла блискавичному прогресу виду *Homo sapiens*.

Кожна з перелічених стратегій виживання тією чи іншою мірою визначає поведінку людини. Їхня пріоритетність залежить від спадковості, виховання, умов етнічного, культурного, соціального середовища і безлічі інших чинників. Поведінкою переважної більшості людей, судячи з усього, керують перші три біологічні стратегії. Підпорядкувати своє життя пізнанню, створенню нового, нехтуючи нерідко власним добробутом, здатні лише окремі особистості.

Стратегії виживання спільноти — це синергічний ефект від суми пріоритетних стратегій її членів. Вони залежать від рівня організації спільноти — впорядкованості стосунків її компонентів між собою та із середовищем проживання. Їх можна умовно розбити на дві групи: екстенсивні та інтенсивні.

Екстенсивні стратегії виживання використовуються низькоорганізованими спільнотами, які мінімально перетворюють середовище проживання. Вони, як і популяції низькоорганізованих тварин, виживають за рахунок чисельності. До цього їх змушує відсутність упевненості у своїй безпеці, постійна загроза існуванню, яка спричиняється великою залежністю від середовища проживання. Вони прагнуть по можливості збільшувати чисельність, щоб підвищити ймовірність виживання хоча б частини своїх членів у разі якихось фатальних змін умов існування.

Екстенсивне виживання має ще одну серйозну ваду. Воно енергетично не вигідне. Справа в тому, що процес відтворення, як і будь-яка інновація, пов'язаний з ризиком і потребує додаткових витрат енергії. Народжуючи і виховуючи потомство, тварина або людина відволікається від розв'язання повсякденних проблем і тим самим знижує ймовірність свого виживання. Щоб підтримувати її на попередньому рівні, потрібна додаткова активність, якої люди та їхні спільноти як відкриті системи мимовільно прагнуть уникати. Це одна з причин утворення у ході еволюції інтенсивних стратегій виживання, які полягають в активному перетворенні середовища проживання. В результаті, крім полегшення умов життя, зменшується і залежність від середовища. Виживання стає можливим за низького рівня народжуваності.

Домогтися цього, у принципі, просто: слід створити постійний надлишок продуктів харчування. Тоді зникає загроза голоду, з'являється можливість організувати ефективну оборону від можливих ворогів. З'являється впевненість у виживанні більшості членів спільноти, а отже, зникає потреба «підстраховуватися», підтримуючи високу чисельність населення. Для цього необхідне значне, порівняно з природним, підвищення продуктивності сільськогосподарських рослин і тварин і збільшення виробництва несільськогосподарської продукції для її обміну на їжу. Таке можливе за інтенсивного підходу до стосунків із середовищем проживання — його глибокого вивчення, створення нових засобів перетворення. З ряду причин² першими людськими суспільствами, котрим це вдалося зробити, були ті, які утворюють ядро європейської цивілізації. Масштабна інноваційна діяльність стала можливою завдяки тому, що четверта, справді людська, стратегія виживання індивідуума у таких суспільствах набула пріоритетності, соціальної значущості.

Можна дуже наочно продемонструвати, як народжуваність співвідноситься із залежністю спільноти від середовища проживання. На рис. 1 ця залежність виражена через відношення врожайності зернових культур до потенціалу біомаси, природного для території, де мешкає спільнота³. Чим це відношення більше, тим залежність менша. Дані подано у вигляді великої кількості точок. Вони займають на координатних площинах області, форми яких відбивають тенденції, характерні для цих груп країн. До того, як даний показник досягає певної величини (близько 0,2), народжуваність залежить від нього сильно. Потім відбувається різкий якісний перехід — ця залежність зникає зовсім. Різницю у народжуваності й темпах приросту населення між розвиненими країнами та іншим світом можна пояснити різними стратегіями виживання. Розвинені суспільства, використовуючи інтенсивні стратегії виживання, домоглися високої впорядкованості, що дає їм змогу не залежати від навколишнього середовища і виживати за малої народжуваності.

Незалежність спільноти від середовища проживання надає людям упевненості у виживанні — своєму і своїх дітей. Ця підсвідома впевненість (або невпевненість) автоматично регулює народжуваність. Цікаве підтвердження цього — babybun — сплеск народжуваності у США, який стався рівно через дев'ять місяців після терактів 11 вересня. На кілька днів нація втратила впевненість у своєму благополуччі. І як наслідок — спалах репродуктивної активності. Відкрита система — людська спільнота — зреагувала на загрозу виживанню бездоганно, як добре налагоджений автомат.

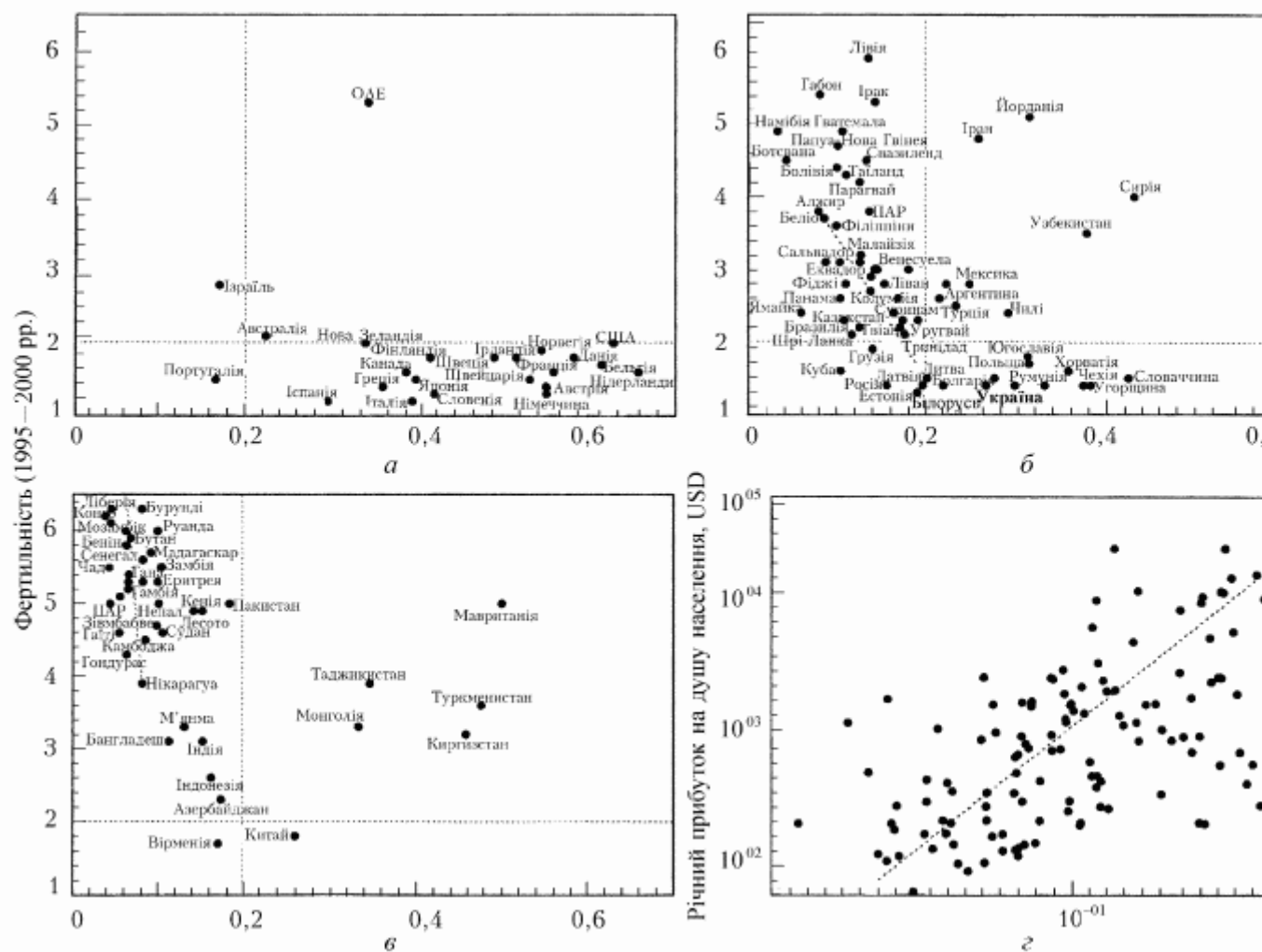

Рис. 1. Залежність фертильності (репродуктивної здатності) (а, б, в) і прибутку на душу населення (z) від відношення врожайності зернових культур до потенціалу біомаси. Країни: а — з високим; б — із середнім; в — з низьким прибутком (за класифікацією Світового банку).

Як бачимо (рис. 1, z), рівень життя населення прямо визначається залежністю суспільства від середовища проживання — чим вона менша, тим прибутки людей більші. Цим же визначається і народжуваність. У розвинених країнах (рис. 1, а) народжуваність низька і не залежить від розмірів багатства. У найбідніших країнах (рис. 1, в) існує дуже різка обернена залежність народжуваності від розміру прибутку: що бідніше живуть люди, то більше дітей у них народжується. У країнах із середнім прибутком (рис. 1, б) народжуваність також зростає в міру збідніння населення, проте ця залежність не така різка.

Економічні і політичні заходи, спрямовані на керування народжуваністю, за окремими винятками (скажімо, Китай), малоефективні. Реальною умовою зниження темпів приросту населення є підвищення рівня життя. Існує думка, що одна з головних причин зниження народжуваності у розвинених країнах — емансипація жінок, їхня залученість до економіки і громадського життя. Але постає запитання: чому за сприятливих умов існування, коли ні матері, ні дитині нічого не загрожує, жінки надають перевагу не своїй природній функції — народженню дітей, а невластивим їм заняттям: бізнесу, політиці, спорту тощо?

Очевидно, біологічні механізми, які регулюють народжуваність, є первинними щодо культурних, цивілізаційних. Народжуваність регулюється залежно від розміру ризиків

батьків і дитини. Під час виношування плоду і виховання дитини батьки, особливо жінка, вразливі, ймовірність продовження їхнього життя знижена (ризик батьків). Те ж саме стосується і народженої дитини. Вона не здатна забезпечити себе необхідним і може не дожити до репродуктивного віку (ризик дитини). Щоб подолати ці ризики, потрібна додаткова активність з боку батьків і спільноти.

У бідних країнах (рис. 1, в) можливість виживання дітей мала — для них тут ризик набагато більший, ніж для матерів. І біологічні контрольні механізми автоматично підтримують у спільноті високий рівень народжуваності. Добре, якщо виживе хоч якась частина народжених дітей. Жінка змушена ризикувати собою, народжуючи багатьох дітей. Необхідність такого ризику фіксується й у культурі цих суспільств.

У багатих країнах (рис. 1, а), де умови сприятливі для народження і виховання дітей, навпаки, обидва ризики малі. Люди вільні у своєму виборі. Вони можуть народжувати стільки дітей, скільки їм захочеться, виходячи з релігійних, культурних та інших міркувань. Проте батькам немає потреби багаторазово ризикувати — їхні гени будуть гарантовано збережені і в єдиному нащадкові. Тому там дітей у кожній сім'ї мало, і їхня кількість не залежить від розміру прибутку.

У більшості країн із середніми прибутками населення (рис. 1, б) соціальне забезпечення дає змогу знизити ризик матері, але ризик дитини все ще великий — показники дитячої смертності досить високі. Відтворення там забезпечується за відносно низького рівня народжуваності, але вона залежить від прибутку.

Усе це справедливо для суспільств, що перебувають у стаціонарному стані. Що ж до країн, які переживають кризу, коли умови життя різко погіршуються, то тут ризик батьків перевищує ризик дитини. Суспільство ще здатне нести мінімальні витрати на виховання останньої. Але батьки, наважившись народити нащадка, сильно ризикують своїми прибутками, соціальним статусом. Громадяни більшості країн колишнього Радянського Союзу зараз перебувають саме у такому становищі.

Відтворення чисельності спільноти забезпечується, якщо жінка за своє життя народить більше двох дітей. Сьогодні цього рівня не досягають, по-перше, всі розвинені країни, по-друге, більшість колишніх соціалістичних країн. Чисельність їхнього населення, принаймні за життя кількох поколінь, скорочуватиметься.

Зростання населення. Незважаючи на те, що населення Землі продовжує зростати, темпи цього процесу повсюдно знижуються (рис. 2). Така тенденція підтверджує, що людство в цілому, як природна система, здатне до самоорганізації. Є всі підстави сподіватися, що саме завдяки цьому перенаселення з його катастрофічними наслідками не загрожує земній кулі. За деякими прогнозами, чисельність населення Землі сягне 10 мільярдів, а потім почне знижуватися.

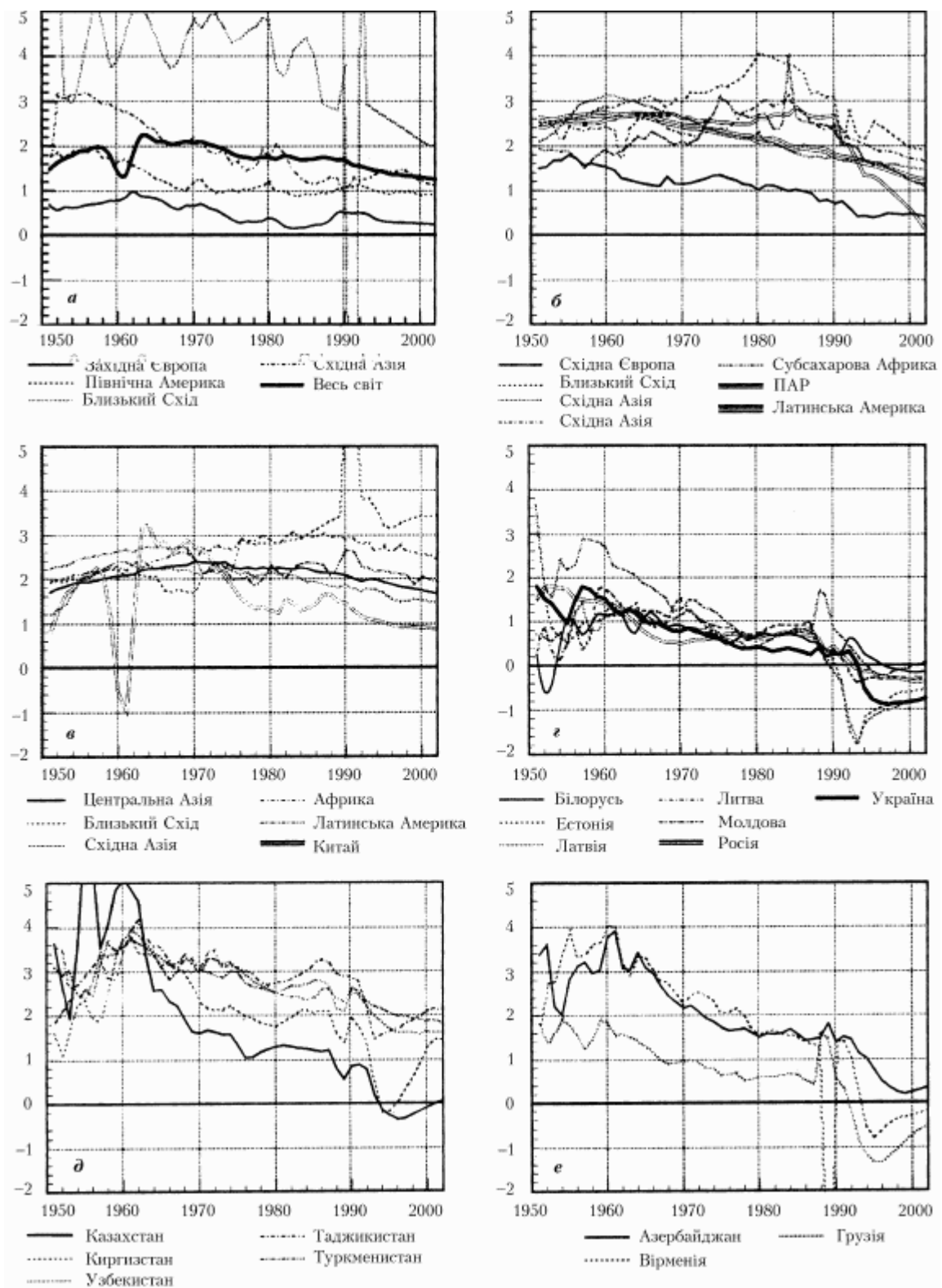

Рис. 2. Темпи приросту чисельності населення по групах країн: *a* — з високим; *б* — з середнім; *в* — з низьким прибутком; *г* — європейської частини колишнього СРСР; *д* — Середньої Азії; *е* — Кавказу (розраховані за даними US Census Bureau).

Відкриті системи дуже чутливі до змін зовнішнього середовища і свого стану. Реакцією-відповіддю біологічних систем у такому випадку стає зміна їхньої чисельності. Судячи з наведених кривих, існує три причини, внаслідок яких змінюється чисельність людства (рис. 2):

— плавна еволюція певного стаціонарного стану, що має характер стійкого розвитку (Європа, Північна Америка);

— події, в яких бере участь значна частина населення країни, але які не пов'язані із зміною стаціонарного стану, а являють собою флуктуації (операція «Буря в пустелі» на Близькому Сході у 1991 р., об'єднання двох Єменів у 1990 р., початок політики «великого стрибка» у Китаї в 1957 р., початок освоєння цілинних і перелогових земель у Казахстані в 1953 р., війна у Нагірному Карабаху в 1988 р.);

— необоротний перехід системи у новий стаціонарний стан (падіння режиму апартеїду і передача влади чорній більшості у ПАР в 1989 р., розпад СРСР у 1991 р.); спільнота у такому випадку різко змінює свою чисельність — так, щоб вона відповідала новому стану.

На початку XXI століття мінімальні темпи приросту населення серед суспільств, які стабільно розвиваються, характерні для розвинених країн Європи. Зберігається тенденція до їхнього подальшого зниження. З огляду на низьку народжуваність серед постійного населення варто очікувати його значного скорочення. У 5—10 разів більші темпи приросту у бідних азіатських та африканських, переважно мусульманських державах. Країни європейської частини колишнього СРСР переживають депопуляцію. Їхні нові стаціонарні стани характеризуватимуться значно меншою чисельністю населення. Середньоазіатські країни проминули етап депопуляції, і нині темпи приросту їхнього населення такі ж, як в усьому мусульманському світі. Отже, нас очікують значні зміни етнічного складу людства на користь неєвропейських народів. Подивимося, як вони вплинуть на загальну ситуацію у сучасному єдиному світі.

Світ — єдина система. Соціальні системи дають змогу своїм членам заощаджувати необхідні для виживання зусилля, обмінюючись один з одним речовинними та інформаційними ресурсами. Потреби суспільства в цілому задовольняються за рахунок складної системи обмінів, на основі якої формується соціальна структура. Вона має ієрархічний характер: з підвищенням її рівня зростає ступінь домінування деяких членів суспільства над іншими і, відповідно, зменшуються необхідні для виживання витрати енергії (тобто збільшуються прибутки).

Якщо розміри угруповань несоціальних організмів обмежуються можливостями середовища проживання, то для соціальних на додачу до цього діють внутрішні обмеження. Вони зводяться до того, щоб у системах обмінів ресурсами перебувала мінімально необхідна кількість учасників. Якщо врахувати, що боротьба за виживання — це боротьба за самоідентичність, стає зрозумілим, чому людським спільнотам тією чи іншою мірою властива відособленість.

За визначенням лауреата Нобелівської премії Конрада Лоренца, члени соціальних спільнот утворюють «псевдовид». Вони підсвідомо ставляться до носіїв інших ознак як до представників чужих біологічних видів. Це важливий момент! У підсвідомості кожної людини закладене ставлення до чужаків як до носіїв інших генів, і тому на них начебто не поширюється видова заборона на вбивство. Це відбито і в побутовій свідомості. Висловлюючи свій гнів, люди часто відмовляють його об'єктам у людській приналежності і називають їх «нелюдами», «тваринами» тощо.

Будучи відповідно відособленими одиницями, людські спільноти у стосунках одна з одною поведуться як окремі люди. Махатма Ганді говорив: «Те, що властиво людям, властиво і націям». Обмінюються, чим можуть, намагаючись робити це максимально вигідно для себе. І користуються найменшою можливістю підкорити vis-a-vis.

До початку ХХІ століття світ фактично перетворився на єдину спільноту-державу, а окремі країни — на її громадян. На основі загальносвітової системи обмінів матеріальними та інформаційними ресурсами склалася загальносвітова ієрархічна «соціальна структура». На її верхніх рівнях — невеличка кількість розвинених країн-домінантів. Вони зосередилися на творчій діяльності, на організаційно-управлінських функціях. А найбільш трудомістка, екологічно небезпечна чорнова робота виконується в економічно слабких, залежних країнах. Домінанти підтримують status quo, використовуючи як грубу силу, так і інтелектуальні можливості, причому не тільки свої, а й усього світу.

Нерівність. Завдяки ієрархічній формі соціальної структури у ній існує потік низькоентропійної енергії, спрямований знизу вгору — від тих, хто безпосередньо видобуває її з навколишнього середовища, до тих, хто нею тільки користується. Плин цього потоку супроводжується деградацією і поверненням у навколишнє середовище частини енергії — утворенням надлишкової ентропії. На нижніх рівнях соціальної піраміди цей зворотний потік більший, ніж на верхніх. Він залежить від інтенсивності висхідного потоку: чим більше результатів праці у людей відбирають, тим більше їм доводиться працювати, щоб забезпечити своє виживання. Відповідно до принципів самоорганізації відкритих систем утворення надлишкової ентропії може зростати тільки до певної межі, після якої система втрачає стабільність. У ній починається структурна перебудова. Соціальні низи починають виявляти активність, спрямовану на зміну системи обмінів. Посилюється те, що ми звикли називати класовою боротьбою.

Стабільність спільноти залежить від ступеня економічної нерівності, від співвідношення прибутків нижніх і верхніх верств населення. Нерівність можна оцінити, порівнюючи прибутки найбідніших, нижніх 10 відсотків населення, з прибутками найбагатших, верхніх 10 відсотків. Skorистаймося кривими Лоренца, які описують розподіл національного доходу (рис. 3). У неспокійній Сьєрра-Леоне, одній з найбідніших країн світу, отим нижнім відсоткам перепадає всього 0,5% національного доходу, тимчасом як верхні одержують 43,6%. У багатій Швейцарії нижні одержують уже 2,9% національного доходу, а верхні — тільки 28,6%. У розвинених країнах зростання добробуту нижніх верств населення відбувається швидше, ніж верхніх. У них менша нерівність. Отже, виходить, вони соціально стабільніші. Україна в цьому відношенні посідає проміжне становище.

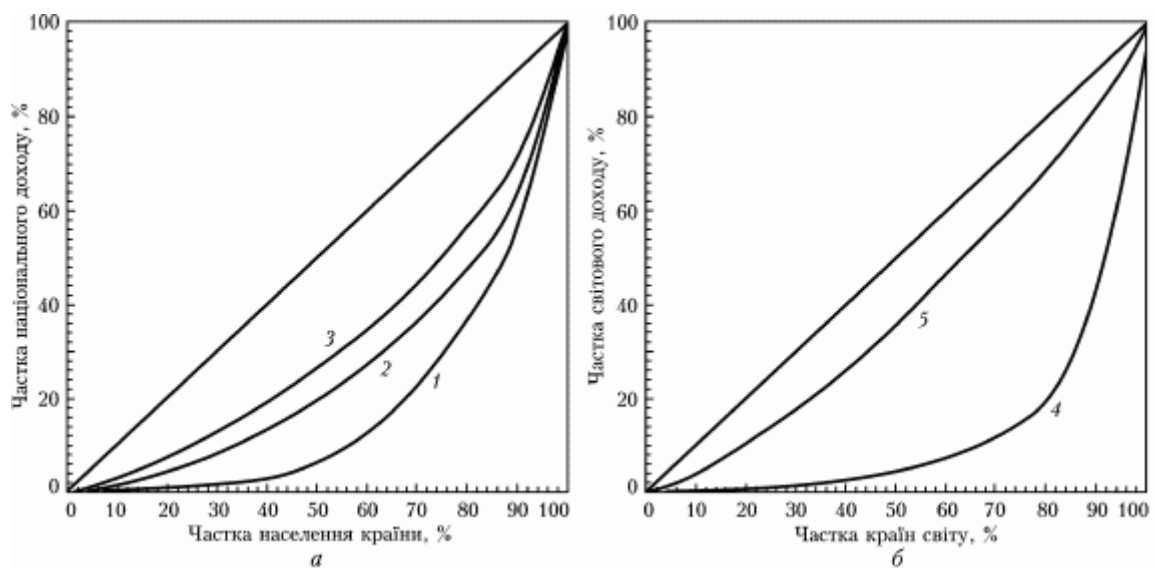

Рис. 3. Криві Лоренца для розподілу прибутків: *a* — для окремих країн; *b* — для груп країн; 1 — Сьєрра-Леоне; 2 — Україна; 3 — Швейцарія; 4 — весь світ; 5 — країни — члени Організації економічного співробітництва і розвитку, діагоналі — лінії рівномірного розподілу прибутків (за даними Світового банку).

Застосуємо такий же підхід для оцінки світової нерівності. Припустимо, що у «загальносвітовій державі» кожна країна представлена своїм середньостатистичним громадянином. Складемо їхні прибутки (на душу населення) і побудуємо криву розподілу цього світового прибутку (рис. 3, *b*, крива 4). Ми побачимо картину приголомшуючої нерівності. Перші 10 відсотків населення одержують тільки 0,3% прибутку, тимчасом як верхнім 10 відсоткам належить більше половини — 53,5%. Для порівняння наведена аналогічна крива, побудована для 22 найбагатших країн світу, що входять до Організації економічного співробітництва і розвитку. Тут нижні 10 відсотків країн одержують 3,7% усього прибутку, а верхні — 16%. У цій групі розподіл прибутку близький до рівномірного, що відповідає ідеальному устрою суспільства. Безумовно, стабільність нашої загальносвітової держави за такого рівня економічної нерівності дуже ненадійна.

Частина 2

У другій половині ХХ сторіччя почало загострюватися протистояння між великими групами людських спільнот — цивілізаціями. С. Хантингтон охарактеризував його як «зіткнення цивілізацій». Чи призведе цей конфлікт до війни цивілізацій, чи процес відбуватиметься мирно? Це, мабуть, головне питання нашого часу.

Надії на універсалізацію цінностей європейської цивілізації, на всесвітнє поширення західного способу життя виявилися не більш як ілюзіями. Реальність полягає у тому, що людські суспільства прагнуть, наскільки їм це вдається, зберегти власну ідентичність, забезпечити цілісність свого інформаційного фонду. Вони або відкидають елементи чужої культури, здатні порушити таку цілісність, або трансформують їх, пристосовуючи до своєї специфіки. Так, Японія запозичила в Заході його технології, але християнство там не прижилось, незважаючи на активну місіонерську діяльність. Слов'янські племена прийняли християнство, але абсорбували в нього деяких старих язичницьких богів у вигляді святих і мучеників. Незважаючи на всеосяжну глобалізацію, етнічна і культурна розмаїтість виду *Homo sapiens* зберігатиметься і надалі як невід'ємна властивість біологічної природи виживати за рахунок розмаїтості своїх проявів.

Як вважає С. Хантингтон, «цивілізації — це найбільші людські племена, а зіткнення цивілізацій — племінний конфлікт у глобальному масштабі»⁴. Конфлікти, які виникають на політичному, військовому та економічному ґрунті, етнічну нетерпимість, територіальні претензії — все це можна звести до звичайного для людських спільнот прагнення оволодіти ресурсами, які й сьогодні необхідні для виживання людства, адже воно все ще росте. Серйозними чинниками є при цьому значні культурні й ціннісні відмінності протилежних сторін, важкопереборні протиріччя та образи, які накопичилися історично. Для характеристики такого протистояння С. Хантингтон використав поняття «зіткнення» (*clash*). Його можна тлумачити як силовий вплив. Мабуть, правильніше вживати загальніше поняття — «конфлікт», оскільки силове розв'язання тут аж ніяк не обов'язкове.

Мирний варіант. Із зростанням чисельності людської спільноти зростає навантаження на середовище і посилюється дефіцит його ресурсів. Це створює загрозу виживанню спільноти і змушує її змінитися так, щоб змінилися стосунки із середовищем. Існує вибір з двох варіантів: через модернізацію господарства перейти до інтенсивної стратегії або, використовуючи, як і раніше, екстенсивну, розширити свій життєвий простір.

Останні п'ятсот років «законодавцем моди» на Землі був Захід. Вироблені тут технології, форми соціального устрою, досягнення філософії і науки пропонувалися як еталонні іншим цивілізаціям. Бездоганим, як здавалося, підтвердженням переваги цінностей Заходу була його економічна і військова міць. В економічно слабших країн був вибір: модернізуватися на західний зразок або залишатися «економічним придатком» заморських хазяїв. Але інтенсивна стратегія виживання європейської цивілізації — продукт її тривалої еволюції, що відбувалася у певних природних умовах. Створити таку ж стратегію за короткий час (два-три покоління) в інших природних і соціальних умовах дуже проблематично.

Під стратегією людського виживання варто розуміти не тільки набір різних способів впливу на середовище проживання, технологій. Головне — культурний фон: релігійні традиції, філософські уявлення, система цінностей, принципи соціального устрою суспільства. Загалом, те духовне середовище, в якому ці технології виникли і без якого їхнє ефективне функціонування неможливе. Перенесення усього цього комплексу в інше суспільство з розвинутою культурою означатиме настільки радикальну зміну інформаційного фонду останнього, що це неминуче призведе до кризи його ідентичності. Механізми, які забезпечують виживання, перешкоджатимуть цьому. Тому розумніше обговорювати можливість імпорту окремих елементів інтенсивної стратегії, найприйнятніших для конкретного суспільства. Повністю чужа культура здебільшого не приживається. Найлегше імпортується те, що пов'язано із задоволенням утилітарних потреб як у виробництві, так і в побуті.

Втім, це справедливо тільки в тому випадку, коли власна культура суспільства вже досить розвинена, сильна, здатна захистити від зовнішньої експансії те, що ми тут назвали його інформаційним фондом. Якщо це не так, якщо народ не приділяє належної уваги розвитку своєї самобутньої культури, то поступово він припинить самостійне існування і буде поглинутий іншими спільнотами, іншими культурами.

Чи зможе соціальна система, яка являла собою гібрид європейських технологій і неєвропейського світогляду, розвивати далі інтенсивні підходи до виживання, чи виступить тільки як користувач — залежить від особливостей її культури. У другій половині минулого століття країни, які належать до китайської та японської цивілізацій, активно включилися в західну технологічну революцію. Вони імпортували західні технології і науку, деякі елементи західного способу життя. Але зробили це не механічно, а творчо: не сліпо копіювали чуже, а використовували його для розвитку своєї власної, і без того багатой культури. Вони синтезували власну, схожу на європейську інтенсивну стратегію виживання. У результаті їхня залежність від середовища зменшилася, за рівнем життя деякі з них зрівнялися з розвиненими західними країнами, навіть здійснили демографічний перехід. І при цьому не втратили самобутності. Те ж саме тепер відбувається з країнами арабського Сходу. Завдяки впливу європейців, які п'ятсот років тому сприяли загибелі імперії арабів, сьогодні арабський світ переживає своє відродження.

Європейці, прагнучи підкорити весь світ, насаджували свій спосіб життя примітивним, як їм здавалося, народам. І от наслідок: вони дали нову базу для розвитку і пробудили від багатовікової сплячки цивілізації, набагато старші й мудріші від них самих. Зростаюча економічна міць країн Сходу у поєднанні з їх власними, перевіреними часом цінностями виховала для Заходу суперників, з якими змагатися дуже важко.

Ті спільноти, контакт яких з європейською цивілізацією не дав такого результату, змушені розширювати свої життєві простори. Однак незайнятих, нічийних територій не

залишилося. Відвоювати шматок чужої землі, як це робилося раніше, у XXI столітті вже неможливо — відкритий світ не потерпить насильницького перерозподілу. Зате можна скористатися його особливостями і, не захоплюючи чужої країни, просто оселитися там.

Головний результат використання інтенсивної стратегії — значна економія людської енергії, необхідної для виживання. Але є ще один результат, побічний. Спільнота, більшість членів якої безпосередньо не залежить від середовища проживання, від ресурсів, наявних на її території, може дозволити собі заощаджувати енергію за рахунок ще однієї «статті» — зменшувати контроль над цією територією. У результаті в її життєвий простір, який до того ж вивільняється через скорочення населення, полегшується доступ чужинцям.

У спільнотах, що використовують екстенсивну стратегію виживання, населення зростає швидше, ніж середній рівень життя. У результаті починається процес, добре описаний термодинамікою, — рух у напрямі зменшення потенціалу. Відбувається міграція частини населення бідних спільнот-донорів зі своєї території з високим «потенціалом виживання» на відкриті території тих багатих спільнот-реципієнтів, де він низький.

Сьогодні міжнародна міграція з відсталих країн у розвинені перетворилася на одну з найбільших проблем. Тільки п'ять країн — Сполучені Штати, Канада, Австралія, Ізраїль і Нова Зеландія разом щорічно приймають 1,2 мільйона іммігрантів. Тільки у США на законних підставах в'їжджає приблизно 800 тис. осіб. Кількість нелегальних іммігрантів у цю країну оцінюється у 8 мільйонів. Потік мігрантів у Західну Європу посилюється в 60—70-х роках XX ст. У 1998 р. там уже мешкало 20 млн іноземців ⁵.

Мігранти найчастіше не змішуються з корінним населенням. При цьому вони мають перед ним репродуктивну перевагу, оскільки завдяки ефекту гистерезису ⁶ рівень народжуваності у них підтримується, принаймні у перших поколіннях, таким, як і на «старій» батьківщині. Крім того, це люди, переважно молоді, що перебувають у репродуктивному віці, тоді як постійне населення розвинених країн неухильно старіє. Кількість вихідців із слаборозвинених регіонів у цих країнах зростатиме не тільки через невпинний міграційний потік, а й внаслідок високого рівня народжуваності в середовищі іммігрантів. У 1999 р. частка іноземців, які мешкають у великих європейських країнах, становила від 2,2% (в Італії) до 8,9% (у Німеччині). Через два-три покоління ці цифри можуть зрости на порядок.

Оскільки мігранти, як правило, активніші і невибагливіші, ніж постійне населення, вони швидко вкорінюються в соціальну структуру спільноти-реципієнта і приносять їй чималу користь, бо ж виконують некваліфіковану роботу, до того ж завдяки їм економіці не загрожують наслідки зменшення кількості постійного населення. Водночас, проживаючи на території спільноти-реципієнта, мігранти залишаються у системі обмінів спільноти-донора. Допмагаючи родичам на батьківщині, вони організують грошові потоки, обсяги яких можуть у багато разів перевищувати обсяги офіційних інвестицій. Протягом останнього десятиліття у слаборозвинені країни у вигляді грошових переказів щорічно надходило близько 65 млрд доларів. Крім грошей, туди прямують передові технології та інформація, що дає змогу підвищувати там життєвий рівень.

Таким чином, юридично залишаючись у власних межах, спільноти-донори фактично розширюють свої території за рахунок територій спільнот-реципієнтів. Населення останніх, їх економічні і соціальні інститути, природні ресурси стають для прибульців середовищем проживання, яке вони експлуатують у руслі екстенсивних стратегій.

Мирним шляхом вони досягають тих же цілей, заради яких ще півстоліття тому треба було вести кровопролитні війни.

На початку XXI ст. цей процес «тихої експансії» інших цивілізацій на території більшості країн Заходу став звичайним явищем. У 2000 р. 2,75% населення Землі проживало поза своїми етнічними територіями. Ця цифра може здатися не надто значною, однак уже зараз така експансія суттєво впливає на обстановку у світі. Якщо сучасні тенденції зберігатимуться, етнічний склад країн Заходу зміниться дуже істотно.

Зростання економічного і політичного впливу неєвропейських цивілізацій у поєднанні зі зміною етнічного складу їхніх західних суперників стає передумовою того, що вони в майбутньому зуміють перехопити ініціативу у світовій економіці і політиці. Мабуть, цей процес можна охарактеризувати як перерозподіл світу між цивілізаціями. Особливість такого перерозподілу, на відміну від попередніх, полягає в тому, що він можливий тільки за мирних умов, коли матеріальним, інформаційним, міграційним потокам ніщо не перешкоджає. Ця обставина знижує ймовірність його воєнного розвитку.

Спробуймо уявити собі, як може відбуватися такий мирний розвиток конфлікту цивілізацій. Очевидно, зростатиме економічна і політична вага Китаю, країн Південно-Східної Азії, арабського світу. Стануться значні зміни в етнічному складі країн, що належать до європейської цивілізації. Цьому сприятимуть дві обставини: по-перше, постійні потоки мігрантів із слаборозвинених регіонів світу, по-друге, переважання рівня народжуваності серед неєвропейської частини населення над народжуваністю серед постійного населення. Найімовірнішими джерелами міграційних потоків будуть передусім найбідніші країни Африки, потім Азії, Індії, Китаю, для США — Латинської Америки. Із зростанням частки іммігрантів та їхніх нащадків серед населення країн-реципієнтів зростатиме їхній соціальний статус і вплив на внутрішню й зовнішню політику цих країн.

Усе це, мабуть, призведе до зміни розстановки сил у світі, внаслідок чого європейська цивілізація втратить своє панівне становище. Її чисельність скоротиться. Звісно, не йдеться про її повне зникнення. Тут мають спрацювати механізми, що забезпечують виживання спільноти. Загалом її скоріш за все очікує доля, подібна до тієї, яка не дуже давно спіткала клас аристократії, — благополучне існування на острівцях старого життя.

Зупинити ці процеси ні адміністративними, ні політичними, ні військовими заходами неможливо. Вони мають природний характер. Щоб утримати ініціативу в новому перерозподілі світу, європейцям слід відкинути ілюзії щодо власної переваги і винятковості своїх цінностей і, усвідомивши міру відповідальності за ситуацію, яка склалася, почати активно допомагати розвитку економіки і самобутніх культур народів, котрі належать до інших цивілізацій. Тільки в цьому випадку розпочнеться стійкий розвиток слабких країн і, як наслідок, уповільниться зростання кількості їхнього населення, відпаде необхідність в освоєнні ними чужих просторів.

Однак для цього потрібне реформування світогляду європейців. Вони мають визнати рівноцінність різноманітних світоглядних концепцій і систем цінностей. Чи здатна на таку масштабну духовну роботу цивілізація, населення якої неухильно старіє, яка загрузла у багатстві і втратила динамізм розвитку, але досі не відмовилася від поблажливо-зневажливого ставлення до інших культур? Навряд чи хтось зможе сьогодні дати аргументовану відповідь на це запитання.

Воєнний варіант. На жаль, воєнний варіант розвитку подій також імовірний. Стабільність світової спільноти сьогодні підтримується завдяки сформованому балансу економічних,

політичних і військових сил. Бідність більшої частини населення Землі, великий ступінь нерівності прибутків створює передумови для втрати цієї стабільності. Поштовхом може стати випадкове або навмисне різке порушення балансу сил: раптовий обвал світового фондового ринку, локальна війна у густонаселеному регіоні (Балкани, Ірак, Індія і Пакистан, Китай і В'єтнам), добре організована терористична атака на одну з розвинених країн. Виникне напруженість, коли через необдуманий вчинок якого-небудь уряду може спалахнути воєнний конфлікт, а світова спільнота, дезорієнтована порушенням балансу сил, виявиться неспроможною перешкодити його глобалізації.

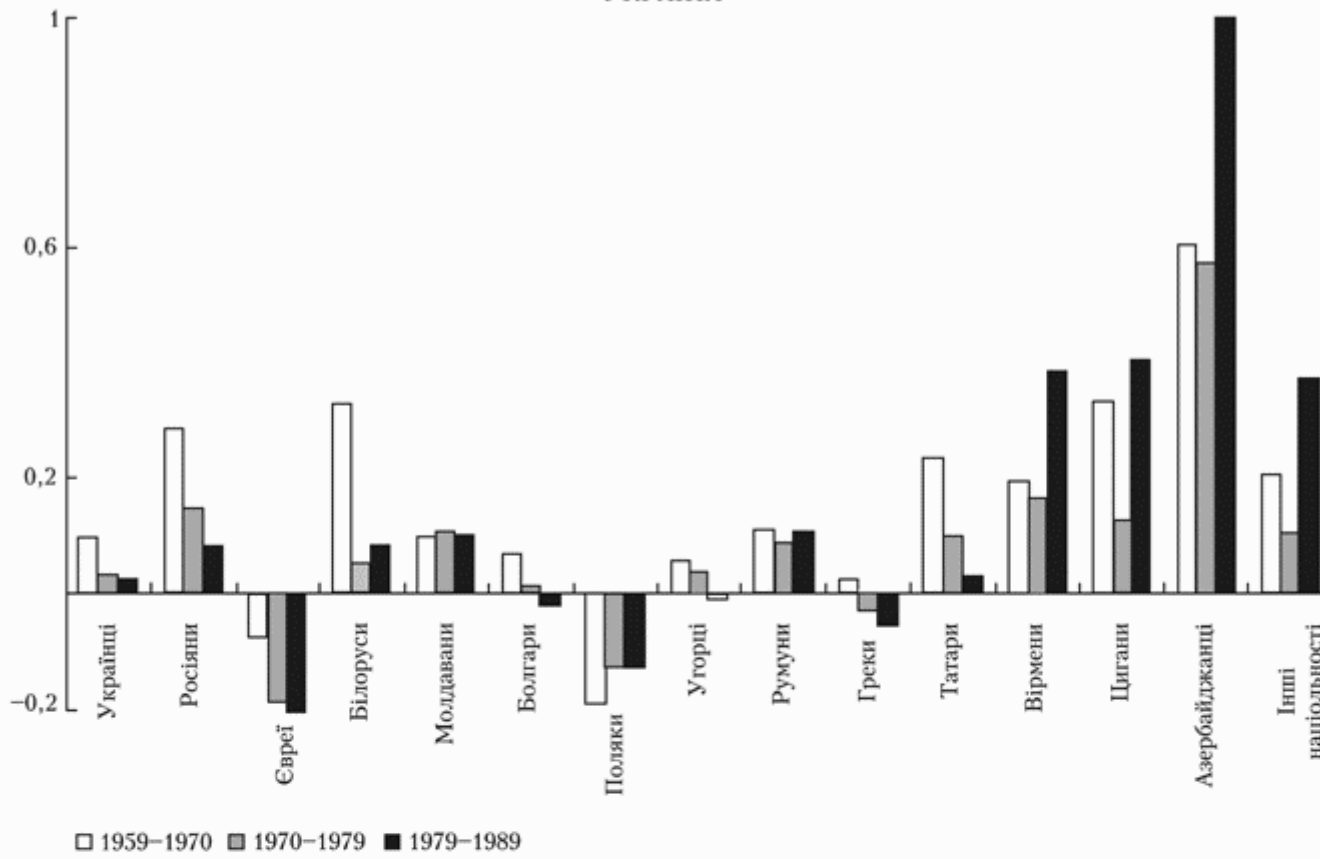
Сьогодні на території кожної розвиненої країни фактично співіснує кілька спільнот з різним етнічним складом, історією, культурою, цінностями. І це є джерелом прихованої напруженості, яка спорадично виривається назовні у вигляді маніфестацій національної нетерпимості. Націоналізм — типово людська форма територіальної поведінки, властивої усім тваринам. Сьогодні у розвинених країнах, нормальне існування економіки яких неможливе без інтернаціональних зв'язків, націоналізм часто використовується як інструмент боротьби за владу. Прихід до влади націоналістів найбільш реальним стає в умовах глибокого економічного спаду, коли вони мають змогу одержати голоси «протестного» електорату. У цьому випадку можливість широкомасштабної війни зростає.

У разі розв'язання глобальної війни бойові дії найімовірніше вестимуться, з одного боку, між групою розвинених країн, які належать до європейської цивілізації, та їхніми сателітами, з другого — військовими союзами, до яких увійдуть бідні країни, що належать до інших цивілізацій. Наслідки такої війни, навіть якщо вона вестиметься неядерними засобами, будуть дуже тяжкими для всіх її учасників. Рівень життя впаде в усіх країнах, у тому числі й розвинених. Як наслідок — розпочнеться бурхливе зростання кількості населення, що може не припинитися і після компенсації воєнних втрат. У результаті людство опиниться в умовах ще більшого дефіциту природних ресурсів, ще більшої бідності і нерівності.

Феномен конфлікту цивілізацій поєднує у собі детерміністські і стохастичні тенденції, властиві процесам еволюції далеких від термодинамічної рівноваги відкритих систем. Уникнути цього конфлікту неможливо — він зумовлений усім ходом історичного процесу. Що ж до вибору форми його розвитку — мирної або воєнної, то тут багато що залежить від елементів випадку, навіть від дій конкретних людей. Скажімо, війна може бути спровокована необдуманим вчинком керівника якоїсь країни або простим збоєм у фінансовій чи військовій комп'ютерній системі. Мирний варіант гарантований тільки за умови зваженого, тверезого, позбавленого емоцій ставлення до закономірних процесів міжетнічних і міжцивілізаційних відносин.

Україна. Географічне розташування і хід історичного розвитку зумовили близькість України, з одного боку, до Заходу, з другого — до Росії, як «серцевинної» держави східного християнства. За національним складом Україна близька до Росії, а за тенденціями перебігу етно-демографічних процесів (рис. 4) обидві вони мають багато спільного з Європою. Це проявляється у стійкому зниженні темпів приросту чисельності народів європейської орієнтації, які визначають культурне й економічне обличчя цих країн: українців, росіян, євреїв, білорусів. Перебувають на вищому рівні, а в ряді випадків і зростають, темпи приросту азійських і кавказьких народів.

УКРАЇНА

РОСІЯ

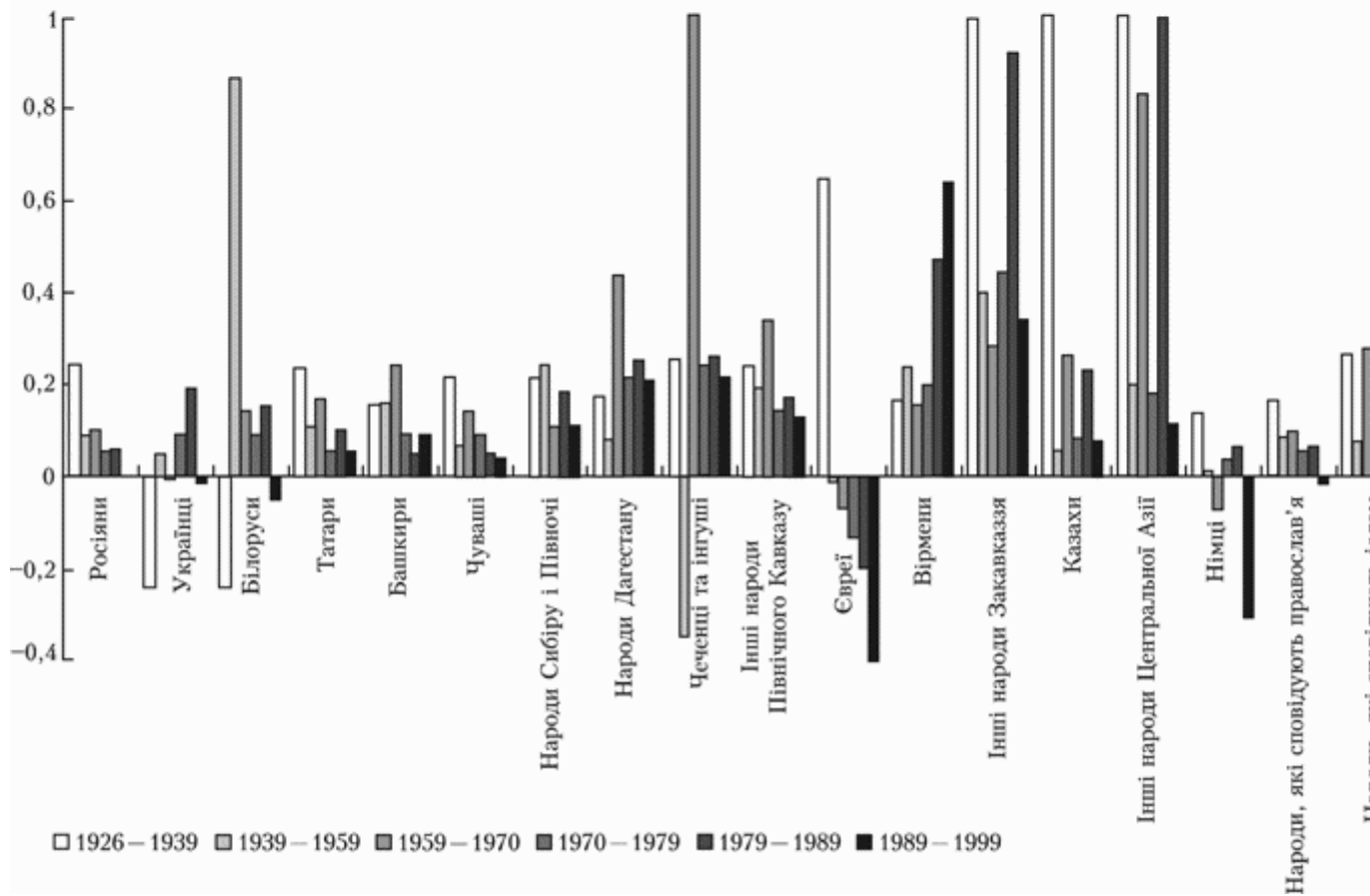

Рис. 4. Темпи приросту чисельності деяких народів Росії та України (за даними Всесоюзних переписів населення).

Процеси, які розвивалися протягом усього повоєнного часу, в останнє десятиліття відбуваються на тлі різкого зменшення чисельності населення України. За даними Держкомстату України, природний приріст населення у 2000 р. становив -7,5 (зі знаком мінус), а міграційний — 0,9 на 1000 наявного населення. Тобто стан суспільства не тільки не спонукає його громадян до репродукції, а й робить нашу спільноту малопривабливою для іммігрантів. Це пояснюється тим, що вона як відкрита система переходить у новий стаціонарний стан, і для нього будуть характерними якась інша чисельність, а також інша «якість» населення. Крім того, сам процес переходу пов'язаний із тривалим стресом, під впливом якого зростають ризики батьків, що визначає зниження народжуваності. За різними прогнозами, до 2050 р. в Україні з нинішніх 48,4 млн залишиться від 25 до 32 млн осіб.

Спираючись на аналіз загальносвітових тенденцій, можна припустити, що національний склад України також зміниться, передусім внаслідок зростання кількості представників кавказьких та азійських народів. Мабуть, цей чинник позитивно позначиться на розвитку дрібного бізнесу, торгівлі, міжнародних зв'язків. Чи можна очікувати з огляду на це зростання міжетнічної напруженості? В унітарній, історично багатонаціональній Україні воно ймовірно тільки в тому випадку, якщо його «організують» ті чи інші політичні сили у боротьбі за владу. Знарядями такої боротьби, як завжди, будуть представники найбільш вразливих верств населення. Протидіяти цьому можна, тільки ліквідувавши бідність — поживне середовище для ксенофобії.

Україна не є «серцевинною» державою якоїсь цивілізації і ніколи нею не стане. Вона і надалі відчуватиме тиск з боку інших культур. Щоб не загубити власну індивідуальність у ході глобального перерозподілу світу, цій обставині варто приділити особливу увагу. Не треба сліпо переносити на свій ґрунт чийсь спосіб життя, засоби організації суспільних відносин, цінності, соціальні стереотипи, навіть якщо все це дуже красиво упаковано. Обіцяний результат одержати не вдасться — українці ніколи не житимуть так, як американці, англійці, німці або французи. Добре чи погано, але вони житимуть як українці. Весь світовий досвід варто використовувати для цілеспрямованого розвитку власної культури. І робити це треба не для «виконання вказівок» уряду, а для задоволення внутрішніх потреб усього народу. Необхідно розуміти, що розвиток культури є навіть важливішим, ніж розвиток господарства. Нерозв'язані матеріальні проблеми можуть призвести до загибелі людей, а нерозв'язані проблеми культури — до зникнення всього народу.

Ця стаття написана не для того, щоб ще раз обговорити тенденції світового розвитку. У принципі, ці тенденції цілком очевидні. І не для того, щоб проголосити застереження: «Інородці йдуть!». Її мета — показати, що світові процеси, учасниками яких ми сьогодні є, мають природу, котра не залежить від наших бажань. Автор використав явно односторонній підхід, виключивши з розгляду духовні, ідейні мотиви людської поведінки. Це, мабуть, зменшило достовірність аналізу (адже людьми керують не тільки секс і голод, а й ідеї, вищі прагнення), зате дало змогу спростити його.

Останні п'ять століть минули під знаком безроздільного панування на земній кулі європейської цивілізації. Але сьогодні, на початку третього тисячоліття, ця цивілізація, перебуваючи на вершині своєї могутності, починає втрачати монополію на світовий диктат. Пов'язано це не зі слабкістю її лідерів і не з підступністю ворогів, а з розгортанням чергового етапу перерозподілу світу.

Перерозподіл світу, який розпочали наші доісторичні пращури, ніколи не припинявся, змінювалися тільки його масштаби і засоби: від боротьби за мізерні кормові території люди перейшли до боротьби за світове панування. Палицю та жменю брязкалок замінили надточна зброя і мільярдні інвестиції. Сьогодні світ ділять між собою цивілізації. І від того, що вони роблять це загалом мирно, не змінюється невідворотний характер того, що відбувається. Щоб зберегти свою індивідуальність у мінливому світі, вже зараз треба бути готовими до прийдешніх змін і сприймати їх без зайвого драматизму, як природний, і тому неминучий розвиток подій.

Важко не погодитися із С. Хантингтоном, який переконаний, що найближчим часом протистояння у світі розвиватиметься по лініях поділу між цивілізаціями. Проте не варто поспішати з висновками про катастрофічний характер цього протистояння. Пророкувань щодо кінця світу було вже багато. Та жодне з них поки що не збулося. Той, хто створював Людство — чи то був Бог, чи Природа, — подбав про його виживання, заклавши у нього здатність самоорганізовуватися — самостійно знаходити безпечні шляхи розвитку. Конфлікт, який назріває, має всі шанси стати і безкровним перерозподілом світу. В усякому разі, не варто втрачати оптимізму.

М. Поджарський

КОНФЛІКТ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Резюме

Розглядається сучасний розвиток відносин між найбільшими людськими спільнотами — цивілізаціями — як черговий етап перерозподілу світу, особливістю якого є його переважно мирний характер. Обґрунтовується теза про те, що закономірність цих подій випливає з біологічної природи Людини.

М. Podzharsky

THE CONFLICT OF CIVILIZATIONS

Summary

This article concerns the present development of relations between the largest human communities — civilizations as the next stage of world reorganization. The feature of this reorganization is its mainly peace character. It has been founded thesis that the objective laws of these events follows from biological nature of the Man.

© ПОДЖАРСЬКИЙ Михайло Абрамович. Кандидат технічних наук. Старший науковий співробітник кафедри загальної хімічної технології Українського державного хіміко-технологічного університету (Дніпропетровськ). 2002.

- ¹ [\[до тексту\]](#) Див: Поджарський М.А. Історичні події у світлі еволюції людських популяцій. Спроба аналізу глибинних причин розпаду держав // Вісн. НАН України. — 1999. — № 10. — С. 20—30.
- ² [\[до тексту\]](#) Див.: Поджарський М.А. Формування людських спільнот: енергетичні та інформаційні аспекти // Вісн. НАН України. — 2000. — № 10. — С. 10—18.
- ³ [\[до тексту\]](#) П о д ж а р с ь к и й М.А. Розвиток людських спільнот і приватна власність // Вісн. НАН України. — 2002. — № 3. — С. 37—45.
- ⁴ [\[до тексту\]](#) Х а н т и н г т о н С.П. Столкновение цивилизаций? // Полис. — 1994. — № 1.
- ⁵ [\[до тексту\]](#) Martin P., Widgren J. International Migration: Facing the Challenge // Population bulletin, Vol. 57, N 1, March 2002.
- ⁶ [\[до тексту\]](#) Див.: П о д ж а р с ь к и й М.А. Розвиток людських спільнот і приватна власність // Вісн. НАН України. — 2002. — № 3. — С. 37—45.